অধ্যায় ১৫ ঃ জে.এন. মহান্তি ঃ জ্ঞান মীমাংসা সম্পর্কীয় ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

১৫.১ উদ্দেশ্য

১৫.২ পৰিচয়

১৫.৩ মহান্তিৰ জ্ঞান সম্পর্কীয় ধাৰণা

১৫.৪ মহান্তিৰ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসা সম্পর্কীয় ধাৰণা

১৫.৪.১ প্রমা অথবা যথার্থ জ্ঞান

১৫.৪.২ জ্ঞানৰ বিভিন্ন উৎস বা উপায় (প্রমান)

১৫.৪.২.১ প্রত্যক্ষ (Perception)

১৫.৪.২.২ অনুমান (Inference)

১৫.৪.২.৩ শব্দ (Verbal Testimony)

১৫.৪.২.৪ উপমান (Comparison), অনুপলব্ধি, অর্থাপত্তি

অনুপলব্ধি (Non-Perception)

অর্থাপত্তি (Postulation)

১৫.৪.৩ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদসমূহ

১৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৫.৬ অধিক জানিবলৈ

১৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মহান্তিৰ জ্ঞান সম্পর্কীয় ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্রাপ্ত মহান্তিৰ চেতনা আৰু জ্ঞানৰ পৰীক্ষণমূলক অনুসন্ধান সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- জ্ঞানৰ বিভিন্ন উৎস সম্পর্কে মহান্তিৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ভ্রম সম্পর্কীয় ভাৰতীয় তত্ব সম্পর্কে মহান্তিৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১৫.২ পৰিচয়

একবিংশ শতিকাৰ আটাইতকৈ প্ৰভাৱশালী ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সকলোৰ ভিতৰত এজন দাৰ্শনিক হ'ল জিতেন্দ্ৰ নাথ মহান্তি। মহান্তিয়ে পাশ্চাত্য দৰ্শন আৰু ভাৰতীয় দৰ্শন উভয়লৈ বিশিষ্ট অৱদান আগবঢ়াই গৈছে। তেওঁৰ পাণ্ডিত্য পূৰ্ণ অৱদান সমূহৰ ভিতৰত কুৰিখন গ্ৰন্থ আৰু দৰ্শনৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত ৰচিত গৱেষণামূলক প্ৰৱন্ধই সকলোৰে দৃষ্টি আকৰ্ষন কৰিছিল। মহান্তিয়ে বিশেষকৈ জ্ঞান মীমাংসা তৰ্কশাস্ত্ৰ আৰু অৱভাসবাদ বা প্ৰপঞ্চবাদৰ ওপৰত বিভিন্ন মূল্যবান প্ৰৱন্ধ ৰচনা কৰি বিভিন্ন পত্ৰিকাত প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ ভাৰতীয় দৰ্শন আৰু অৱভাসবাদৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰা এক অগ্ৰনী ব্যক্তি আছিল। তেওঁ অৱভাসবাদৰ দৃষ্টিকোনৰ পৰা ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়সমূহক অৱলোকন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা পৰিলক্ষিত হয়। মহান্তিৰ এই প্ৰচেষ্টাই ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য পৰম্পৰাৰ এক অৰ্থপূৰ্ণ কথোপকথন (Dialoque) ৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তোলে। এই অধ্যায়টোত বিশেষকৈ মহান্তিৰ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ ব্যাখ্যা অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

১৫.৩ মহান্তিৰ জ্ঞান সম্পৰ্কীয় ধাৰণা

মহান্তিৰ মতে এটা বিষয়ৰ কেৱল চেতনাই বিষয়বস্তুটোৰ জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। চেতনাৰ এক বিকাৰ আছে যাক কোনোবাই ক'ব পাৰে 'Thinking of' আৰু যিটো অদ্যপি। (এতিয়াও) জ্ঞাত নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো ব্যক্তিয়ে 'এক শিঙযুক্ত কল্পিত বস্তু' ৰ বিষয়ে একো নজনাকৈ চিন্তা কৰিব পাৰে। জ্ঞাত হোৱা বিষয়টোৱে যথার্থ বোধগম্যতাক সূচায়। কোনো এজন ব্যক্তিৰ যদি 'S হয় P' ৰ অর্থ বোধগম্য নহয়, তেনেহ'লে তেওঁ 'S হয় P' ৰ বিষয়ে জানে বুলি ক'ব নোৱাৰি। আনহাতে এটা বাক্যৰ কেৱল অর্থ জনাটো বাক্যটোৱে এইটো বা সেইটো বুজায় বুলি জনাৰ বাদে আন একো নহয় আৰু ই 'Knowing' (জনা/নিপুনতা) ৰ এক অধোগামী অৱস্থা। এই সমূহ দিশ বিবেচনা কৰি এজন ব্যক্তিয়ে ক'ব বিচাৰে যে এক পূৰ্ণ বিকশিত জ্ঞানে নিম্ন লিখিত বিষয়সমূহ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে ঃ

- কিহবাৰ চেতনা। অর্থাৎ পূৰ্ণ বিকশিত জ্ঞান কোনো বিষয়ৰ চেতনা হ'ব লাগিব।
- জ্ঞানমূলক/চিন্তামূলক/প্ৰজ্ঞামূলক (Cognitive) দিশ প্ৰকাশিত হোৱা শব্দ আৰু বাক্যৰ বোধগম্যতা
- পূৰ্ণ বিকশিত জ্ঞানে ফলাফলৰ সত্যতা দাবী কৰে যে বিষয় আৰু চিন্তা একে।

ইয়াৰ উপৰিও জ্ঞান বিশেষভাৱে বৌদ্ধিক বা চিন্তামূলক হ'ব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে জ্ঞান প্ৰত্যক্ষগত অথবা অনুমান জনিত হ'ব লাগিব।

১৫.৪ ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসা আৰু জে. এন. মহান্তি

মহান্তিয়ে ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাৰ এক বিস্তৃত পৰীক্ষামূলক অনুসন্ধান আগবঢ়াইছিল। মহান্তিয়ে তেওঁৰ 'Classical Indian Philosophy' নামৰ গ্ৰন্থত সপ্তদশ শতিকাৰ নব্য ন্যায়ৰ জৰিয়তে সূত্ৰ যুগৰ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ পৰীক্ষন আগবঢ়াইছিল। মহান্তিয়ে জ্ঞানক নিৰ্দেশ কৰিবৰ বাবে বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ হোৱা মূল সংস্কৃত পদবোৰ বিবেচনা কৰি ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসা সম্পৰ্কীয় আলোচনাৰ পাতনি মেলে। তেওঁৰ মতে, পূৰ্বৰ দাৰ্শনিক আলোচনাত, বিশেষকৈ উপনিষদত সংস্কৃত 'চিৎ' আৰু 'জ্ঞান' পদ ১ টা 'জ্ঞান' (Knowledge) অথবা 'প্ৰজ্ঞা' (Cognetion) উভয়কে বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। প্ৰজ্ঞা (Cognition) যিহেতু সত্য বা মিথ্যা হ'ব পাৰে আৰু যিহেতু কেৱল প্ৰজ্ঞাকহে জ্ঞান বুলি ক'ব পাৰি, সেইবাবে জ্ঞানৰ বাবে ব্যৱহৃত সংস্কৃত পদটোৱে প্ৰকৃতাৰ্থত জ্ঞানক নিৰ্দেশ নকৰে ই প্ৰমাজ্ঞান বা সহজ অৰ্থত প্ৰমাক নিৰ্দেশ কৰে। অপ্ৰমাই সত্য ৰূপে বিবেচিত নোহোৱা সকলো প্ৰজ্ঞা (Cognition) ক নিৰ্দেশ কৰে। মহান্তিয়ে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে চিৎ অথবা চেতনা আৰু জ্ঞান অথবা প্ৰজ্ঞা একে হয় নে নহয়— ই এটা মুকলি প্ৰশ্ন। বেদান্ত দৰ্শনৰ মতে, চিৎ অথবা চেতনা আৰু জ্ঞান অথবা প্ৰজ্ঞাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। আনহাতে, ন্যায় দৰ্শনৰ মতে চেতনা আৰু জ্ঞান একে, ইহঁতৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই।

মহান্তিয়ে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত উত্থাপিত কিছুমান মৌলিক প্ৰশ্নৰ প্ৰতি আমাৰ মনোযোগ আকৰ্ষন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে আৰু এই প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ মাজত বিতৰ্কৰ সূচনা কৰে। মহান্তিয়ে উল্লেখ কৰা প্ৰথম প্ৰশ্নটো হ'ল চেতনাৰ সত্তামূলক প্ৰকৃতি কি? এই প্ৰশ্নৰ বিষয়ে মহান্তিয়ে কৈছে যে ইয়াৰ কেইবাটাও বিকল্প আছে। তেওঁৰ মতে চেতনা আত্মাৰ গুণ হ'ব পাৰে অথবা ই আত্মাৰ ক্ৰিয়া অথবা ই এক দ্ৰব্য যাৰ লগত আত্মাৰ সাদৃশ্য আছে। অৰ্থাৎ চেতনা হ'ল আত্মাৰ নিচিনা এক দ্ৰব্য। প্ৰথম বিকল্প অনুসৰি ইয়াত দুই প্ৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তন মূলক দিশ পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰথম প্ৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তন অনুসৰি চেতনা হ'ল আত্মাৰ এক আৱশ্যকীয়/অপৰিহাৰ্য (Essential) গুন আৰু দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তন অনুসৰি চেতনা হ'ল আত্মাৰ আকস্মিক গুণ। তৃতীয়টে বিকল্প হ'ল আত্মাই হ'ল চেতনা আৰু ই বিভিন্ন আলোচনাৰ সূত্ৰপাত কৰে। মহান্তিৰ মতে, এই আলোচনা সমূহৰ ভিতৰত সংখ্যা বেদান্ত য'ত আৰু বিজ্ঞানবাদী সকলৰ য'ত উল্লেখযোগ্য। সংখ্য বেদান্ত মত অনুসৰি আত্মা আৰু চেতনা উভয়ে সনাতন আৰু অপৰিৱৰ্তনীয় আৰু দূৰৱৰ্তী দিশত (Inthelong) উভয়ে একে/সাদৃশ্যমূলক। আনহাতে, বিজ্ঞানবাদী সকলে য'ত প্ৰকাশ কৰে যে আত্মা হ'ল বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ প্ৰজ্ঞামূলক/জ্ঞানমূলক (Cognitive) ঘটনা/বিষয়ৰ (Events) এক অনুক্ৰম। এই অনুক্ৰম ধ্বংস প্ৰাপ্ত জ্ঞানৰ ছপা সমূহ (Praces) সংৰক্ষন কৰি ৰখা চেতনাৰ গভীৰ আলয় অথবা ভৰাঁলৰ দ্বাৰা

সমর্থিত হৈ থাকে। মহান্তিয়ে উল্লেখ কৰিছে যে যি সকলে চেতনাক আত্মাৰ এক অপৰিহার্য গুণ বুলি গন্য কৰে আৰু যি সকলে আত্মাক চেতনাৰ লগত একে বুলি অভিহিত কৰে — তেওঁলোকৰ বাবে এক সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয়। কাৰণ তেতিয়া তেওঁলোকৰ বাবে কোনো এজন ব্যক্তিয়ে সকলো চেতনা হেৰুৱাই পেলোৱা গভীৰ নিদ্রা আৰু মূচ্ছিত অৱস্থাৰ এক সঠিক ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাটো আৱশ্যক হৈ পৰে।

মহান্তিয়ে নির্দেশ কৰা দ্বিতীয় প্রশ্নটো এনে ধৰণৰ প্রজ্ঞা বা জ্ঞান কিদৰে চিহ্নিত হয়? অথবা জ্ঞান/প্রজ্ঞাৰ সম্ভেদ কিদৰে পোৱা যায়? (How is Cognition itself Cognized ?) মহান্তিয়ে ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন সম্প্রদায়ত উপলব্ধ এই প্রশ্নৰ বিভিন্ন উত্তৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। তেওঁ উল্লেখ কৰিছে যে সাংখ্য-যোগ, বেদান্ত আৰু বৌদ্ধ দর্শনৰ নিচিনা আধ্যাত্মিক দর্শন সম্প্রদায়সমূহে চেতনাক স্বয়ং উদ্ভাসিত বুলি ব্যক্ত কৰিছে। আনহাতে ন্যায়-বৈশেষিকৰ দৰে যৌক্তিক দর্শন সম্প্রদায়ৰ মতে, চেতনা হ'ল আত্মাৰ বস্তুগত গুণ যদিও অন্য চেতনাৰ বিষয় নোহোৱাকৈ ই নিজকে প্রকাশ কৰিব নোৱাৰে। তৃতীয় আৰু চতুর্থ প্রশ্ন হ'ল — চেতনা উদ্দেশ্যমূলক অথবা অভিপ্রায়মূলক (Intentional) হয়নে নহয়? আৰু জ্ঞান/প্রজ্ঞাৰ (Cognition) নিজস্ব আকাৰ আছেনে অথবা ই আকাৰবিহীন? এই দুটা প্রশ্নৰ সন্দর্ভত মহান্তিয়ে নিম্নলিখিত প্রতিক্রিয়াসমূহ আঙুলিয়াই দিছে ঃ-

- অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনৰ মতে, চেতনা অন্তর্গতভাৱে (Intrinsically) অভিপ্রায় বিহীন আৰু আকাৰবিহীন। অভিপ্রায় আৰু আকাৰক চেতনাৰ ওপৰত আৰোপহে কৰা হয়।
- ন্যায়-বৈশেষিক সকলৰ মতে চেতনা আকাৰ বিহীন হ'লেও অন্তর্গত ভাৱে উদ্দেশ্য মূলক অথবা অভিপ্রায়মূলক। বিষয় বস্তুটো প্রকৃতার্থত চেতনাৰ আকাৰ বা বিষয়বস্তু নহয়; ই চেতনাৰ বাহিৰত চেতনাৰ দিশত অৱস্থান কৰে।
- বিজ্ঞানবাদী সকলৰ মতে, চেতনা অভিপ্রায় মূলক এইটো অর্থত যে ক্রিয়া বিষয়ৰ পার্থক্য চেতনাৰ অন্তর্গত। যৌত্রান্তিক সকলে কেৱল মাত্র অন্তর্গত ক্রিয়া-বিষয়ৰ পার্থক্যকেই গ্রহন নকৰে; তেওঁলোকে বহির্গত বা বাহ্যিক বিষয়বস্তুও স্বীকাৰ কৰে।

১৫.৪.১ প্রমা অথবা যথার্থ জ্ঞান (Prama or True Cognition)

ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাত জ্ঞানক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয় — প্রমা অথবা যথার্থ জ্ঞান আৰু অপ্রমা অথবা অযথার্থ জ্ঞান। প্রমা হ'ল সত্য জ্ঞান অথবা প্রমা সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যি জ্ঞানত প্রামান্য নামৰ ধর্মটো থাকে। আনহাতে, অপ্রমা হ'ল অযথার্থ জ্ঞান আৰু ইয়াত প্রামান্য নামৰ ধর্ম (Property) টো নাথাকে। মহান্তিয়ে ভাৰতীয় দর্শনত 'প্রামান্য'ৰ অর্থৰ সন্ধান কৰে। তেওঁৰ মতে ভাৰতীয় দর্শনত প্রামান্য বিষয়ে তিনিটা যত পোৱা যায়। এই তিনিটা মতৰ ভিতৰত প্রথমটো যত আগবঢ়াইছে ন্যায়

দর্শনে। ন্যায় দর্শনৰ মতে 'প্রামান্য' ৰ অর্থ হ'ল যথার্থ (Yatharthya) অথবা বিষয়ৰ নিচিনা সত্তাৰ ধর্ম (Property of being like the object)। দ্বিতীয় যতটো বৌদ্ধ দর্শনে আগবঢ়াইছে আৰু বৌদ্ধ সকলৰ মতে সত্যতা হ'ল সফল প্রায়োগিক প্রতিক্রিয়া সৃষ্টি কৰিব পৰা ধর্ম। অদ্বৈত বেদান্ত দার্শনিক সকলে তৃতীয় মত আগবঢ়াইছে। অদ্বৈত বেদান্ত দার্শনিক সকলে ন্যায় আৰু বৌদ্ধ যত প্রত্যাখান কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, সত্যতাৰ কোনো সার্বজনীন সদর্থক আদর্শ প্রমান (Creteroin) নাই। আমি কেৱল নঞার্থকভাৱে সত্যৰ সংজ্ঞা দিব পাৰো। এটা জ্ঞান কেৱল তেতিয়াহে সত্য হ'ব যেতিয়া এই জ্ঞান কোনো পৰৱর্তী অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা বিৰুদ্ধ নহয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ তলত উল্লেখ কৰা উক্তিসমূহৰ সত্যাসত্য নির্ণয় কৰক।

(ক) মহান্তিয়ে মত প্রকাশ কৰে যে এটা বিষয়ৰ কেৱল চেতনাই জ্ঞান নহয়। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(খ) ভাৰতীয় দর্শনৰ মতে প্রমাৰ অর্থ হ'ল অযথার্থ জ্ঞান। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(গ) চেতনাৰ সত্তামূলক প্রকৃতি সন্দর্ভত সাংখ্য বেদান্ত দার্শনিক সকলে মত প্রকাশ কৰে যে আত্মা আৰু চেতনা অভিন্ন। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(ঘ) ন্যায়-বৈদেশিকৰ মতে, চেতনা অন্তর্গতভাৱে অভিপ্রায়বিহীন আৰু আকাৰবিহীন। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ মহান্তিৰ মতে, ভাৰতীয় জ্ঞানী মীমাংসত প্রাপ্ত চেতনা সম্পর্কীয় প্রশ্নসমূহ কি কি ?

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ মহান্তিৰ মতে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসা অনুসৰি প্রামান্যৰ সংজ্ঞা কিদৰে নির্ধাৰণ কৰিব পাৰি ?

.....

.....

১৫.৪.২ প্রমান অথবা যথার্থ জ্ঞানৰ উৎস (Pramanas or Sources of True Cognition

মহান্তিয়ে প্রমাণ সম্পর্কে এই মত আগবঢ়াইছে যে প্রমাণ হ'ল যথার্থ জ্ঞান অথবা প্রমা লাভ কৰাৰ উপায়। ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসা অনুসৰি প্রমাণ হ'ল যথার্থ জ্ঞান লাভৰ উপায়। প্রমাণক যথার্থ জ্ঞানৰ কাৰণ অথবা যথার্থ জ্ঞান লাভ কৰাৰ উপায় বুলিও অভিহিত কৰা হয়। মহান্তিয়ে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াত প্রমাণৰ কাৰনিক অর্থক বৈধ ভাৱে প্রকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয় যাতে প্রমাণৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত জ্ঞান সত্য হয়। ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্রমাৰ শ্রেণীবিভাজনক প্রমাৰ কাৰণৰ শ্রেণী বিভাজন বুলিও কোৱা হয়। স্বীকৃত প্রমাণসমূহ হ'ল — প্রত্যক্ষ (Perception), অনুমান (Interence), শব্দ (Verbal Testimony), উপমান (Comparison), অর্থাপত্তি (Postulation) আৰু অনুপলব্ধি (Non-Apprehension)।

১৫.৪.২.১ প্রত্যক্ষ (Perception)

মহান্তিয়ে প্রত্যক্ষ সম্পর্কত এই মত প্রকাশ কৰিছে যে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্রত্যক্ষৰ দুই প্রকাৰৰ সংজ্ঞা পোৱা যায়। প্রথমতে, কেনেকৈ প্রত্যক্ষ লব্ধ/গতজ্ঞান লাভ কৰা হয়। প্রত্যক্ষগত জ্ঞান কেনেকৈ চিহ্নিত হয় (How Perceptnal Cognitoin is cognized) এই অর্থত প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে। দ্বিতীয় অর্থত জ্ঞানৰ (Cognition) স্বৰূপ বা প্রকৃতি অনুসৰি প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়া হয়। ন্যায় সকলৰ মতে জ্ঞান (Cognition) কি কাৰণৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত হয় —এই অর্থত প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিব পাৰি।

ন্যায়সকলৰ মতে, প্রত্যক্ষ জ্ঞান ইন্দ্রিয় আৰু বিষয়বস্তুৰ সংস্পর্শত উৎপন্ন হয়। পৰৱৰ্তী নৈয়ায়িকসকলে নএঞর্থিক দৃষ্টিকোনৰ পৰা প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা আগবঢ়ায়। তেওঁলোকৰ মতে প্রত্যক্ষ হ'ল সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যি জ্ঞান অন্য জ্ঞানৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হ'ব নোৱাৰে। অর্থাৎ প্রত্যক্ষ হ'ল সাক্ষাত জ্ঞান আৰু ই স্বতন্ত্র স্বভাৱৰ। প্রত্যক্ষ জ্ঞানত অনুমান, স্মৃতি আৰু শাব্দিক জ্ঞান অন্তর্ভুক্ত নহয়। মহান্তিৰ মতে জ্ঞানৰ প্রকৃতি বা স্বভাৱ অনুযায়ী প্রত্যক্ষৰ তিনি প্রকাৰৰ সংজ্ঞা পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত প্রথম আৰু সম্ভৱতঃ আটাইতকৈ প্রাচীন সংজ্ঞাটো আগবঢ়াইছে বৌদ্ধ তর্কশাস্ত্রবিদ দিগ্ নাগে (Dignag)। দিগ্ নাগৰ মতে, প্রত্যক্ষ হ'ল সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যিটো যিকোনো ধাৰণাৰ পৰা মুক্ত। ধর্মকৃত্তিয়ে এই সংজ্ঞাৰ লগত "যিটো অভ্রান্ত" (Which is Unerring) এই অংশটো অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। তেওঁৰ মতে বিশুদ্ধ ইন্দ্রিয় নুভৱত আমি অতীন্দ্রিয় সত্তাৰ সংস্পর্শত থাকো আৰু এই কথা নির্দেশ কৰিবলৈ প্রত্যক্ষ অভ্রান্ত হ'বই লাগিব।

প্রত্যক্ষ্যৰ দ্বিতীয় প্রকাৰৰ সংজ্ঞা ভাৰতীয় দর্শনৰ জৈন সম্প্রদায়ত পোৱা যায়। স্পষ্টতাৰ দিশৰ পৰা প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দি জৈন সকলে কয় যে প্রত্যক্ষই ইয়াৰ বিষয়বস্তু স্পষ্ট আৰু স্বচ্ছভাৱে প্রকাশ কৰাৰ উপৰিও বিষয়ক এক দ্রব্য আৰু বিকাৰ হিচাপে প্রকাশ কৰে। প্রত্যক্ষ ধাৰণাগতও, কাৰণ ই বিষয়ৰ সার্বজনীন বৈশিষ্ট্য প্রকাশ কৰে। অদ্বৈত বেদান্ত দার্শনিক সকলে প্রত্যক্ষৰ তৃতীয় প্রকাৰৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে প্রত্যক্ষক তাৎক্ষনিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা বিচাৰ কৰিব পাৰি। প্রত্যক্ষ তাৎক্ষনিক (Immediate)। তাৎক্ষনিক ভাৱে উপলব্ধ হোৱা বিষয়টোৱেই হ'ল চেতনা আৰু সেই চেতনাই হ'ল প্রত্যক্ষ।

১৫.৪.২.২ অনুমান (Interence)

প্রত্যক্ষৰ পৰৱৰ্তী প্রমানটো হ'ল অনুমান। অনুমান হ'ল সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যি অন্য কোনো জ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। বস্তুবাদী চার্বাক সকলৰ বাহিৰে অন্যান্য ভাৰতীয় দার্শনিক সকলে অনুমানক জ্ঞানৰ যথার্থ উৎস ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। মহান্তিৰ মতে অনুমানে তর্কীয় মতবাদ অথবা প্রমাণৰ নিয়ম আৰু এটা ভাল যুক্তিৰ সংগঠনৰ জন্ম দিয়ে। এই ক্ষেত্রত গৌতমৰ 'ন্যায় সূত্র' আৰু দিগ্ নাগৰ 'হেতু চক্র'ই পর্য্যাপ্ত পৰিমানে সঠিক পথৰ নির্দেশ দিয়ে।

নৈয়ায়িকসকলোৰ অনুমানৰ মনস্তাত্বিক দিশ আলোচনা কৰি মহান্তিয়ে তর্কীয় অনুক্রম বা পৰিনামৰ লগত ইয়াৰ সাদৃশ্য/অনুৰূপতা লক্ষ্য কৰিছে। মহান্তিৰ মতে তর্কীয় সংগঠনে "আমি কেনেকৈ অনুমান কৰো" এই কথা প্রতিনিধিত্ব কৰাৰ পৰিৱর্তে "প্রকৃতার্থত আমি কিদৰে অনুমান কৰো" এই কথাহে প্রতিনিধিত্ব কৰে।

মহান্তিয়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে আগমনৰ সমস্যাৰ বিষয়েও বৌদ্ধ আৰু নৈয়ায়িক সকলে আলোচনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ প্ৰশ্ন হ'ল — কিদৰে/কেনেদৰে লক্ষন বা চিহ্ন আৰু অনুমতি ধৰ্মৰ মাজৰ সাৰ্বজনীন, নিয়ত, অব্যৱহিত সম্বন্ধ অৰ্থাৎ ব্যাপ্তি নিৰ্ণয় কৰা হয়? মহান্তিৰ মতে ব্যাপ্তি নিৰূপন সম্পৰ্কে দাৰ্শনিক সকলে তিনি প্ৰকাৰৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ব্যক্ত কৰিছে। জড়বাদী সকলে ইয়াৰ প্ৰথমটো প্ৰতিক্ৰিয়া ব্যক্ত কৰি কয় যে সাৰ্বজনীন ব্যাপ্তি সম্বন্ধ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি, কাৰণ এই ক্ষেত্ৰত অপ্ৰত্যক্ষিত বিষয় সম্পৰ্কে সদায় সন্দেহৰ অৱকাশ থাকি যায়। বৌদ্ধসকলৰ ভিতৰত বিশেষকৈ ধৰ্মকৃত্তিয়ে যে অধিবিদ্যা মূলক/সত্তামূলক প্ৰতিক্ৰিয়া ব্যক্ত কৰি কয় যে আমি সাৰ্বজনীন ব্যাপ্তি তেতিয়াহে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰো যেতিয়া আমি পদ দুটাৰ মাজত কাৰ্য-কাৰণ সম্পৰ্কে অথবা আৱশ্যকীয় সাদৃশ্যৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হওঁ। কিন্তু এই কথাটোৱে আন এটা প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰে — এই সম্পৰ্ক কেনেদৰে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি? যদি এই সম্পৰ্ক প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা নিৰূপন কৰাটো সম্ভৱ হয়, তেনেহ'লে আমি নৈয়ায়িক সকলে ব্যক্ত কৰা তৃতীয়টো প্ৰতিক্ৰিয়া সমৰ্থন কৰিব লাগিব। নৈয়ায়িক সকলৰ মতে, আমি X আৰু Y ৰ মাজৰ সাৰ্বজনীন অব্যৱহিত সম্বন্ধ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ হ'লে প্ৰত্যক্ষ কৰিব লাগিব যে X উপস্থিত থকা সকলো ক্ষেত্ৰতে Y উপস্থিত থাকে আৰু ইয়াৰ কোনো বিৰুদ্ধ উদাহৰণ প্ৰত্যক্ষ কৰা নাযায়।

১৫.৪.২.৩ শব্দ (Verbal Testimony)

লোকায়ত, বৌদ্ধ আৰু বৈশেষিক সকলৰ বাহিৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্যান্য সম্প্ৰদায়সমূহে শব্দক প্ৰমাণ হিচাপে গ্ৰহন কৰে। শব্দ হৈছে আপ্ত বাক্য অথবা নিৰ্ভৰযোগ্য ব্যক্তিৰ বিবৃত্তি বা উচ্চাৰন। মহান্তিৰ মতে, ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ দৃষ্টিকোনৰ পৰা আপ্তবাক্য অথবা নিৰ্ভৰযোগ্য ব্যক্তিৰ বিবৃত্তি শ্ৰৱন কৰাৰ পিছত আন এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁ শ্ৰৱন কৰাটো প্ৰকৃত সত্য বুলি দাবী কৰিবলৈ হ'লে তিনিটা চৰ্ত পূৰণ কৰিব লাগিব।

এই চৰ্তকেইটা হ'ল — উচ্চাৰন কৰ্তাৰ চৰ্ত (Utterer Conditions), ভাষাগত চৰ্ত (Linguistic Conditions) আৰু বোধগম্যতাৰ চৰ্ত (Understanding Conditions)।

শব্দ উচ্চাৰন কৰ্তাৰ চৰ্তসমূহ হ'ল —

- বক্তা অথবা উচ্চাৰনকৰ্তাই উচ্চাৰন অথবা বিবৃত্তি প্ৰকাশ কৰাৰ সময়ত শ্ৰৱনকৰ্তা উপস্থিত থাকিব লাগিব।
- বক্তাৰ বৌদ্ধিক সামৰ্থ্যতা থাকিব লাগিব। অৰ্থাৎ তেওঁ কি উচ্চাৰন কৰে — সেই কথা নিজে সম্পূৰ্ণ জনাটো প্ৰয়োজন। বক্তাৰ নৈতিক যোগ্যতা থাকিব

লাগিব; তেওঁ সৰল আৰু কৃতজ্ঞ হ'ব লাগিব।

শব্দ ভাষাগত চর্তসমূহ হ'ল —

- সান্নিধ্য (Contiguity) ঃ- শব্দৰ উচ্চাৰনৰ মাজত সান্নিধ্য থাকিব লাগিব। অর্থাৎ উচ্চাৰিত শব্দবোৰ নিকট অস্থায়ী অনুক্রমত ইটোৱে সিটোক অনুসৰন কৰিব লাগিব।
- বাক্য বিন্যাসযুক্ত অভিপ্রায় (Syntactic Intention) ঃ- এটা শব্দৰ উচ্চাৰনক উপযুক্ত বাক্য বিন্যাস সংক্রান্তীয় শ্রেণীৰ আন এটা শব্দই অনুসৰন কৰিব লাগিব যাতে দুয়োটা শব্দই একে অর্থ প্রকাশ কৰিবলৈ সমর্থ হয়।
- শব্দার্থিক উপযুক্ততা (Semantic) ঃ- পশ্চাদ্বর্ত্তী শব্দবোৰ কেৱল বাক্য বিন্যাসৰ দিশৰ পৰা উপযুক্ত হ'লেই নহ'ব, এইবোৰ শব্দার্থিক ভাৱে (Semanticaliy) ও উপযুক্ত হ'ব লাগিব।

শব্দ বোধগম্যতাৰ চর্তসমূহ এনেধৰনৰ —

- শ্রৱন কর্তাজনে উপযুক্ত শব্দবোৰৰ অর্থবোৰ বুজি পাব লাগিব। অর্থাৎ উচ্চাৰিত শব্দবোৰ শ্রৱন কর্তাজনৰ বোধগম্য হ'ব লাগিব।
- শ্রৱন কর্তাই বাক্য বিন্যাস সংক্রান্তীয় আৰু (Semantic) উপযুক্ততাক চিনাক্ত স্বীকাৰ (Recognize) কৰিব লাগিব।
- তেওঁ প্রয়োজন অনুসৰি বক্তাৰ অভিপ্রায় চিনাক্ত কৰি এটা বাক্যৰ দ্বি অর্থকতা অথবা অস্পষ্টতা অর্থপূর্ণ আৰু স্পষ্ট ৰূপত প্রকাশ কৰিবলৈ সমর্থ হ'ব লাগিব।

মহান্তিৰ মতে, ভাৰতীয় দার্শনিকসকলে শব্দৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে শব্দ 'অর্থ' আৰু 'বাক্যজনিত অর্থ' ৰ সমস্যাৰ বিষয়েও আলোচনা আগবঢ়াইছে। শব্দ অর্থ ৰ সম্পর্কত মহান্তিয়ে মত প্রকাশ কৰিছে যে মতসমূহৰ এক শৃংখলা বিৰাজমান। মীমাংসক সকলৰ মতে শব্দবোৰে সামান্যক নির্দিষ্ট কৰি দেখুৱায়। অর্থাৎ শব্দবোৰে সামান্যক প্রতিনিধিত্ব কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'গৰু' (Cow) শব্দটোৱে 'গোত্ব' (Cowness) সামান্যক বুজায়। নৈয়ায়িক সকলৰ মতে শব্দই কেৱল বিশেষ অথবা কেৱল সামান্যক নুবুজায়; সামান্যৰ দ্বাৰা যোগ্য (Qualified) বিশেষকহে বুজায়। বৌদ্ধসকলৰ মতে শব্দৰ অর্থ হ'ল অপৰজর্জন/বর্জন (Exclusion)। বৌদ্ধসকলে ইয়াক Apoha বুলিও উল্লেখ কৰিছে। বাক্যৰ অর্থ সম্পর্কত দুটা প্রশ্ন উত্থাপতি হয় — অর্থ কেৱল বাক্যই প্রকাশ কৰা বিষয়বস্তুও সীমাবদ্ধ নেকি অথবাই বাক্যই দর্শকক গ্রহন কৰিবলৈ অনুপ্রানিত কৰা সম্ভাৱ্য কার্যৰ কিছু প্রাসংগিকতাতে সীমাবদ্ধ নেকি? দ্বিতীয় আৰু আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নটো হ'ল — 'শব্দ অর্থ' শব্দার্থ আৰু 'বাক্য অর্থ'/

বাক্যার্থৰ ভিতৰত কোনটো পূৰবর্তী? মহান্তিৰ মতে এই প্রশ্নটো ভাষিক দর্শন অথবা ভাষাগত দর্শন (Philosophy of Language) ৰ মূল প্রশ্ন। নৈয়ায়িকসকল আৰু কুমাৰিলৰ মতে, শব্দার্থ (Word meaning) পূৰবর্তী আৰু বাক্যার্থ শব্দার্থৰ পৰাই সংগঠিত হ'ব পাৰে। আনহাতে, প্রভাকৰ মীমাংসাই বাক্যার্থৰ পূৰবর্ত্তীতা স্বীকাৰ কৰে।

১৫.৪.২.৪ **উপমান** (Comparison), অনুপলব্ধি, অর্থাপত্তি

অনুপলব্ধি (Non-Apprehension)

অর্থাপত্তি (Postulation)

উপমান হ'ল সাদৃশ্য জ্ঞান। প্রথমতে ই শব্দিক, তাৰ পিছত প্রত্যক্ষগত আৰু শেষত স্মৃতিৰ সহায়ত এই জ্ঞান/প্রজ্ঞাৰ (Cognition) উৎপত্তি হয়। এই প্রকাৰৰ প্রমাণেই হ'ল উপমান। অৱশ্যে উপমানক সকলোৱে স্বতন্ত্র প্রমান হিচাপে গ্রহন নকৰে। বৌদ্ধ সকলে উপমানক প্রমান হিচাপে স্বীকাৰ কৰিলেও উপমানক প্রত্যক্ষ আৰু শব্দৰে এক বিশেষ প্রকাৰ ৰূপে অভিহিত কৰে। অনুপলব্ধি হ'ল এটা বস্তুৰ অনস্তিত্ব অথবা অনুপস্থিতিৰ বোধ বা প্রজ্ঞাৰ কাৰন। অর্থাপত্তিৰ দ্বাৰা বিশেষ এটা ঘটনা ব্যাখ্যা কৰিবৰ বাবে কোনো অপ্রত্যাক্ষিত তথ্য অনুমান কৰা হয়। অর্থাৎ কোনো অবোধ্য ঘটনা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ অন্য কোনো অপ্রত্যক্ষিত তথ্য স্বীকাৰ কৰি লোৱা প্রমানটোৱেই হ'ল 'অর্থাপত্তি'। মহান্তিয়ে মত প্রকাশ কৰিছে যে অন্যান্য কিছুমান উপায়কো প্রমান হিচাপে স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয়। এইবোৰ হ'ল — স্মৃতি (Memory), অন্তর্ভুক্তিকৰন বা সম্ভৱ (Inclusion or Sambhava) আৰু ঐতিহ্য বা পৰম্পৰা (Tradition)। অন্তর্ভুক্তিকৰনৰ উদাহৰন হ'ল "এশ নম্বৰটোৱে পঞ্চাছ নম্বৰটোক অন্তর্ভুক্ত কৰে।"

ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত এনেধৰনৰ প্রজ্ঞা সমূহক অনুমানলৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ প্রচেষ্টা চলোৱা হয়। ঐতিহ্য অথবা পৰম্পৰাৰ পৰা নিঃসৃত জ্ঞানক প্রায়েই শব্দলৈ পর্যবসিত কৰা হয়। জৈন দর্শনৰ বাহিৰে অন্যান্য দর্শন সমূহে স্মৃতিক স্বতন্ত্র প্রমান নহয় বুলি বর্জন কৰিবলৈ বিচাৰে তেওঁলোকৰ মতেস্মৃতি পূর্ব অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। স্মৃতিৰ বিৰুদ্ধে উত্থাপিত আন এটা অভিযোগ হ'ল যে স্মৃতিয়ে কেৱল পূর্বজ্ঞাত বিষয়ৰ পুনৰাবৃত্তি কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃ ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসা অনুসৰি প্রত্যক্ষৰ .....প্রকাৰৰ সংজ্ঞা পোৱা যায়।

(ক) দুই

(খ) চাৰি

(গ) ছয়

(ঘ) ন

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ "প্রত্যক্ষ হ'ল সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যিটো যিকোনো ধাৰনাৰ পৰা মুক্ত"। এই সংজ্ঞাটো কোনে আগবঢ়াইছিল?

(ক) ন্যায়

(খ) অদ্বৈত বেদান্ত

(গ) দিগ্ নাগ

(ঘ) ধর্ম কৃত্তি

.....

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ মহান্তিৰ মতে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্রাপ্ত শব্দ প্রমানৰ চর্তসমূহ কি কি?

.....

.....

১৫.৪.৩ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদসমূহ (Khyativada)

মহান্তিৰ মতে ভাৰতীয় দার্শনিকসকল অসত্য/মিথ্যা (Non-veridical) প্রত্যক্ষৰ পৰিৱর্তে মূলতঃ প্রত্যক্ষগত ভ্রান্তি (Perceptual error) ৰ লগত বহুলাংশে জড়িত। দর্শনৰ প্রত্যেক শাখাই জ্ঞান মীমাংসা আৰু তত্ববিদ্যা/অধিবিদ্যাৰ লগত সংগতি ৰাখি নিজস্ব ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদৰ বিকাশ সাধন কৰিছে। এই প্রসংগত মহান্তিয়ে দুটা বিষয়ত আমাৰ মনোযোগ আকর্ষন কৰিবলৈ বিচাৰিছে। তেওঁৰ মতে, এজন বাস্তৱবাদীৰ

বাবে সত্য সম্পৰ্কীয় মতবাদ গঠন কৰাটো সহজ কথা, কাৰন তেওঁ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ মন নিৰপেক্ষ স্বতন্ত্র অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। আনহাতে, ভ্রান্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ গঠন কৰাটো জটিল, কাৰন এই ক্ষেত্রত জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু অথবা জ্ঞানৰ প্রকৃতি মন নিৰপেক্ষ যেন বোধ নহয়। আনহাতে, এজন ভাববাদীয়ে ভ্রান্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ সহজে গঠন কৰিব পাৰে। কাৰন এনে ক্ষেত্রত ভ্রান্তৰ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু মন নির্ভৰশীল যেন অনুভৱ হয়। আনফালেদি এটা সত্য সম্পৰ্কীয় মতবাদে সাদৃশ্য/অনুৰূপতাৰ সাধাৰন মত/ধাৰনাৰ পৰা আঁতৰি যায়। ভ্রান্তি সম্পৰ্কীয় ভাৰতীয় মতবাদসমূহ আলোচনা কৰি মহান্তিয়ে ভ্রান্তিৰ জড়বাদী, ভাৱবাদী আৰু বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীসমূহ "ৰজ্জুতে সর্পভ্রম" ৰ ৰূপত সংক্ষিপ্তভাৱে প্রকাশ কৰিছে। মহান্তিৰ মতে এই মতবাদসমূহে তিনিটা আদর্শ গ্রহন কৰিব লাগিব। প্রথমতে, প্রত্যেকটো মতবাদে এটা কথাত গুৰুত্ব দিব লাগিব যে সাপৰ মিথ্যা প্রত্যক্ষ আৰু সাপৰ সত্য প্রত্যক্ষ আৰম্ভনিতে সমতুল্য। দ্বিতীয়তে, মতবাদটোৱে ভ্রান্তিৰ সংশোধনৰ বিষয়টো গুৰুত্ব সহকাৰে গ্রহন কৰিব লাগিব যাৰ সৈতে মিথ্যা প্রত্যক্ষ প্রথম অৱস্থাত মিথ্যা বুলি স্বীকৃত হয়। তৃতীয়তে, মতবাদটোৱে ভ্রান্তি উদ্ভৱ হোৱা, প্রকাশিত হোৱা,ৰূপান্তৰ হোৱা, প্রত্যাখিত হোৱা, কিন্তু পুনৰ স্মৰন কৰা আৰু আশ্চর্যচকিত হোৱা আদি সমগ্র অভিজ্ঞতাৰ এক প্রতিফলিত ব্যাখ্যা অন্তর্ভুক্ত কৰিবলৈ সমর্থ হ'ব লাগিব। মহান্তিয়ে এই সমগ্র দিশ যিকোনো এটা মতবাদে বিবেচনা কৰি চাইছেনে নাই সেইটো অনুসন্ধান কৰিছে। ভ্রান্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদসমূহ হ'ল —

(১) প্রত্যক্ষ কৰা ভ্রমাত্মক সাপটো প্রকৃতার্থত অস্তিত্ব বিহীন। এই মতবাদক অসতখ্যাতিবাদ বোলা হয় আৰু চার্বাকসকলে এই মতবাদটো সমর্থন কৰিছে। এই মতবাদত মহান্তিয়ে লক্ষ্য কৰিছে যে 'গোলাকাৰ বর্গক্ষেত্র'ৰ দৰে এটা অস্তিত্ববিহীন বিষয়ক প্রত্যক্ষভাৱে উপলব্ধি কৰিব পৰাকৈ উপস্থাপন কৰিব নোৱাৰি। ভ্রান্তিৰ সংশোধনী প্রক্রিয়াই বিষয়বস্তুৰ অনস্তিত্বৰ প্রমান দিব নোৱাৰে; ই কেৱল বিষয়বস্তুটো সত্য নহয় বুলি স্বীকাৰ কৰিব পাৰে।

(২) এইটো প্রকৃততে এটা মানসিক অৱস্থা যিটো মানসিক প্রতিচ্ছবিৰূপে সাপৰ বাহিৰত প্রক্ষেপ কৰা হয়। বৌদ্ধ যোগাচাৰ সকলে সমর্থন কৰা এই মতবাদক আত্মখ্যাতিবাদ বোলা হয়। এই মতবাদ সম্পর্কত মহান্তিয়ে কৈছে যে এটা মানসিক সত্তা কিদৰে বাহিৰত প্রত্যক্ষ কৰা হয় — এই সম্পর্কে ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজন আছে আৰু কোনোবাই "এইটো কোনো প্রকাৰে প্রক্ষেপ কৰা হৈছে" বুলি কোৱাটোৱে দুর্বোধ্যতা দূৰ কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ উপৰিও ভ্রান্তিৰ সংশোধনে মানসিক অস্তিত্ব হিচাপে বিষয়বস্তুৰ স্থিতি প্রমান কৰিব নোৱাৰে।

(৩) যিটো স্ব প্রত্যক্ষিত সেইটো সত্য আৰু অংশক সমগ্র বুলি ভুল কৰিলে ভ্রান্তিৰ উদয়

হ'ব পাৰে। এই মতবাদটোক সংখ্যাতিবাদ বোলা হয়। ৰামানুজৰ বিশিষ্টা দ্বৈতবাদে এই মতবাদ সমর্থন কৰে। সংখ্যাতিবাদ অনুসৰি সৎবস্তুৰেই জ্ঞানৰ বিষয় হ'ব পাৰে; জ্ঞানৰ বিষয় মন নিৰপেক্ষ মহান্তিৰ মতে এই মতবাদটোৱে ভ্রান্তিৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে।

(৪) অনুমান কৰি লোৱা ভ্রমাত্মক জ্ঞান/প্রজ্ঞা দুটা পৃথক জ্ঞানৰ দ্বাৰা গঠিত। এটা হ'ল প্রত্যক্ষ আৰু আনটো হ'ল স্মৃতি। এই মতবাদ অনুসৰি প্রত্যেক জ্ঞানেই সত্য আৰু ভ্রান্তিৰ ক্ষেত্রতো যথার্থতে কোনো অসত্যতা নাথকে। কিন্তু স্মৃতিৰ ভুলৰ বাবে প্রত্যক্ষিত বস্তু আৰু স্মৰন কৰা বস্তুৰ মাজৰ পার্থক্য লক্ষ্য কৰা নহয়। ফলত আমাৰ জ্ঞান দোষযুক্ত হয়। ই নঞার্থক মানসিক অৱস্থা আৰু ভ্রান্তিৰ সমতুল্য নহয়। প্রভাকৰ মীমাংসক সকলে সমর্থন কৰা এই মতবাদক অখ্যাতিবাদ বোলা হয়। মহান্তিৰ মতে এই মতবাদৰ দোষ নথকা নহয়। কাৰণ এই মতবাদে "এজন ব্যক্তিয়ে কিয় আৰু কেনেকৈ প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত পার্থক্য নিৰূপন কৰাত বিফল হয়" — সেই সম্পর্কে সঠিক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব নোৱাৰে।

(৫) এই মতবাদত দুটা পৃথক আৰু অস্তিত্বশীল বস্তুক একেটা উক্তিতে উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত ভ্রান্তিৰ উদয় হয়। ইয়াত স্মৃতিৰ বিষয়টোক প্রত্যক্ষৰ বিষয়ৰূপে গণ্য কৰা হয়। 'ৰজজুত সর্প ভ্রম'ৰ ক্ষেত্রত প্রত্যক্ষিত ৰচীডালক অস্তিত্বশীল সাপ শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত কৰ হয়। কুমাৰিল মীমাংসা শাখাই প্রৱর্তন কৰা এই মতবাদটোক বিপৰীত খ্যাতিবাদ বোলা হয়। এই মতবাদ সম্পর্কে মহান্তিয়ে কৈছে যে কিদৰে এটা প্রত্যক্ষৰ সহায়ত এটা স্মৃতি প্রতিৰূপ চিনাক্ত কৰিব পাৰি — সেই সম্পর্কে এই মতবাদটোৱে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে।

(৬) ভ্রমত প্রত্যক্ষ কৰা সাপটো প্রকৃত সাপেই ইয়াত বিষয়বস্তুত কোনো ভুল নাই। বিষয়বস্তু সকলো সময়তে সত্য। বিষয়বস্তুৰ পূর্ব প্রত্যক্ষৰ স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে অসাধাৰন কাৰনিক প্রক্রিয়াৰ স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে অসাধাৰন কাৰনিক প্রক্রিয়াৰ সহায়ত প্রত্যক্ষকর্তাৰ সন্মুখত সেই বিষয়বস্তুটো উপস্থাপিত হয়। প্রত্যক্ষিত বিষয়ত নথকা গুণ বা বৈশিষ্ট্য আৰোপ কৰিলেই ভ্রমৰ উৎপত্তি হয়। 'ৰজ্জুত সর্প ভ্রম'ৰ ক্ষেত্রত স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে চকু ইন্দ্রিয়ৰ লগত আন এটা বস্তুৰ সংযোগ হয় নৈয়ায়িক সকলে গ্রহন কৰা এই মতবাদটোৰ নাম অন্যথা খ্যাতিবাদ। এই মতবাদ সম্পর্কে মহান্তিয়ে মত প্রকাশ কৰি কয় যে কিদৰে প্রত্যক্ষ কর্তাৰ সন্মুখত উপস্থাপিত নোহোৱা এটা সর্প প্রত্যক্ষ কৰা হয় — এই সম্পর্কে মতবাদটোৱে বিশ্বাসযোগ্য ব্যাখ্যা প্রদান কৰিব লাগিব। ইয়াৰ উপৰিও অলৌকিক প্রত্যক্ষৰ আনুমানিক/কল্পিত কৌশলৰো এক বিশ্বাসযোগ্য ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজন হয়।

(৭) অসত্য প্রত্যক্ষ সত্য প্রত্যক্ষৰ দৰে একত্রিত জ্ঞান। কেৱল ইয়াৰ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু (সাপ) উপস্থিতো নহয় কাৰণ ই ৰচী জ্ঞানৰ দ্বাৰা নিষেধিত/ বাধিত হয়, আৰু ই অনুপস্থিতো

নহয় কাৰণ ই প্রত্যক্ষৰ আগত উপস্থাপিত হয়। সেইবাবে ইয়াক অনিৰ্বচনীয় বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ ই সতো নহয়, অসতো নহয়। ৰচীত সর্পভ্রম হোৱা সময়ত অনিৰ্বচনীয় সাপৰ প্রকাশ হয়। এই মতবাদক অনিৰ্বচনীয়, খ্যাতিবাদ বোলা হয়। শংকৰাচার্যৰ অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনে এই মতবাদ প্রৱর্তন কৰে। অর্নিবচনীয় খ্যাতিবাদ সম্পর্কত মহান্তিয়ে কয় যে অদ্বৈত বেদান্ত মতবাদে ভ্রম সম্পর্কীয় পৰিস্থিতিৰ সকলো দিশ বিচাৰ কৰি চায় বুলি দাবী কৰে; কিন্তু এই মতবাদে এটা নতুন সত্তামূলক গুন আৱিষ্কাৰ কৰিছে আৰু সেইটো হ'ল অস্তিত্ব অথবা অনস্তিত্ব হিচাপে 'অনির্বচনীয়' যাক 'মিথ্যা' অসত্য' বুলিও অভিহিত কৰিব পাৰি। মিথ্যা/মিছা/অসত্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিব পাৰি — এটা বিষয় অসত্য/ মিথ্যা বুলি প্রতিপন্ন হ'ব যদিহে প্রত্যক্ষিত হোৱা সেই সমতাৰ পথতে ইয়াক অস্বীকাৰ কৰা হয়/ই বাধিত হয়। এনেকুৱা অস্তিত্বমূলক সত্তাৰ কাৰন সম্পর্কীয় সমস্যা সমস্যাৰূপেই থাকি যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৭ ঃ ভাৰতীয় দার্শনিকসকল মূলতঃ প্রত্যক্ষগত ভ্রান্তি অথবা অসত্য প্রত্যক্ষৰ লগত আচ্ছন/ মগ্ন জড়িত হৈ থাকে। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ ভাৰতীয় ভ্রম তত্বৰ ওপৰত মহান্তিৰ ব্যাখ্যাসমূহ আগবঢ়োৱা।

.....

.....

১৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- জিতেন্দ্র নাথ মহান্তি আছিল একবিংশ শতিকাৰ আটাইতকৈ প্রভাৱশালী দার্শনিকসকলৰ ভিতৰত অন্যতম যি পাশ্চাত্য দর্শন আৰু ভাৰতীয় দর্শনলৈ বিশিষ্ট অৱদান আগবঢ়াই গৈছে।

- মহান্তিৰ মতে এটা বিষয়ৰ কেৱল চেতনাই বিষয়বস্তু সম্পর্কীয় জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। পূর্ণ বিকশিতৰূপত জ্ঞানৰ অর্থ হ'ল বোধগম্যতা।
- মহান্তিয়ে ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাৰ এক বিস্তৃত পৰীক্ষামূলক অনুসন্ধান আগবঢ়াইছে। মহান্তিয়ে তেওঁৰ 'Classical Indian Philosophy' নামৰ গ্রন্থত সপ্তদশ শতিকাৰ নব্য ন্যায়ৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাৰ পৰীক্ষন আগবঢ়াইছিল।
- মহান্তিয়ে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত উত্থাপিত মৌলিক প্রশ্নসমূহৰ প্রতি আমাৰ মনোযোগ আকর্ষন কৰিছিল যিবোৰৰ উত্তৰসমূহে ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন শাখাত বিতর্কৰ সূচনা কৰিছিল। প্রশ্নসমূহ হ'ল ঃ-

  (ক) চেতনাৰ সত্তামূলক প্রকৃতি কি?

  (খ) জ্ঞান/প্রজ্ঞা (Cognition) ক কিদৰে জানিব/চিহ্নিত কৰিব পাৰি?

  (গ) চিৎ অভিপ্রায়যুক্ত হয় নে নহয়?

  (ঘ) জ্ঞান/প্রজ্ঞাৰ নিজা আকাৰ আছেনে অথবা ই আকাৰবিহীন?
- ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত জ্ঞান (Cognition) ক প্রমা অথবা যথার্থ জ্ঞান আৰু অপ্রমা অথ বা অযথার্থ জ্ঞান — এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়। প্রমা হ'ল সেই প্রকাৰৰ জ্ঞান যি সত্য/যথার্থ অথবা যি প্রামান্য নামৰ ধর্ম আহৰণ কৰে আৰু অপ্রমা হ'ল অসমার্থ মিথ্যা জ্ঞান য'ত প্রামান্য নামৰ ধর্মটো নাথাকে। মহান্তিয়ে ভাৰতীয় দর্শনত প্রামান্যৰ অর্থৰ অনুসন্ধান কৰে। তেওঁ আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে ভাৰতীয় দর্শনত প্রামান্য সম্পর্কীয় তিনি প্রকাৰৰ মত পোৱা যায় আৰু এই মত সমূহ আগবঢ়াইছিল ন্যায়, বৌদ্ধ আৰু অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনে।
- প্রত্যক্ষ সম্পর্কে মহান্তিয়ে কৈছে যে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্রত্যক্ষৰ দুই প্রকাৰৰ সংজ্ঞা পোৱা যায়। প্রথমতে, প্রত্যক্ষগত জ্ঞান কেনেকৈ লাভ কৰিব পাৰি — এই কথাৰ আঁত ধৰি প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়া হয় আৰু দ্বিতীয়তে, জ্ঞানৰ প্রকৃতি অনুযায়ী প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়া হয়।
- মহান্তিয়ে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে অনুমানে তর্কীয় মতবাদ অথবা প্রমানৰ নিয়ম আৰু ভাল যুক্তিৰ সংগঠন আগবঢ়ায়। নৈয়ায়িক সকলৰ অনুমানৰ মনস্তাত্বিক ব্যাখ্যা আলোচনা কৰি মহান্তিয়ে তর্কীয় অনুক্রম বা পৰিনামৰ আগত ইয়াৰ অনুৰূপতা উল্লেখ কৰিছে। মহান্তিৰ মতে তর্কীয় সংগঠনে 'আমি কেনেকৈ অনুমান কৰোঁ' ইয়াৰ পৰিৱর্তে 'প্রকৃতার্থত আমি কিদৰে অনুমান কৰোঁ — এই কথা প্রতিফলিত কৰে। মহান্তিয়ে মত প্রকাশ কৰিছে যে বৌদ্ধ আৰু নৈয়ায়িক সকলেও আগমনৰ সমস্যা সম্পর্কে আলোচনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ প্রশ্ন হ'ল — কিদৰে ব্যাপ্তি নির্ণয় কৰিব পাৰি? মহান্তিৰ মতে ব্যাপ্তি নির্ণয়কৰন সম্পর্কে তিনি প্রকাৰৰ প্রতিক্রিয়া পোৱা যায়।

- মহান্তিয়ে উল্লেখ কৰিছে যে ভাৰতীয় দার্শনিক সকল মূলতঃ প্ৰত্যক্ষগত ভ্ৰান্তি অতবা অসত্য প্ৰত্যক্ষৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। প্ৰত্যেক দার্শনিক শাখাই জ্ঞান মীমাংসা আৰু তত্ববিদ্যাৰ লগত সংগতি ৰাখি নিজা ভ্ৰম সম্পৰ্কীয় মতবাদৰ বিকাশ সাধন কৰিছে।

১৫.৬ অধিক জানিবলৈ

1. Mohanty, J.N. (1992). Reason and Tradition in Indian Thought. Clarendow Press, Oxford.

2. Mohanty, J.N. (2000), Classical Indian Philosophy. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford.

১৫.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য

(খ) অসত্য

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) চেতনাৰ সত্তামূলক প্ৰকৃতি কি?

(খ) জ্ঞান/প্ৰজ্ঞাক কিদৰে জানিব/চিনাক্ত কৰিব পাৰি?

(গ) চিৎ অভিপ্ৰায়মূলক হয়নে নহয়?

(ঘ) জ্ঞানপ্ৰজ্ঞাৰ নিজা আকাৰ আছেনে অথবা ই আকাৰ বিহীন?

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত জ্ঞান (Cognition) ক প্ৰমা বা যথার্থ জ্ঞান আৰু অপ্ৰমা বা অযথার্থ জ্ঞান — এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়। প্ৰমা হ'ল সেই প্ৰকাৰৰ জ্ঞান যি সত্য/যথার্থ অথবা যি প্ৰামান্য নামৰ ধর্মটো আহৰন কৰে। আনহাতে অপ্ৰমা হ'ল মিথ্যা জ্ঞান/অযথার্থ জ্ঞান য'ত প্ৰামান্য নামৰ ধর্মটো নাথাকে। মহান্তিয়ে ভাৰতীয় দর্শনত প্ৰামান্যৰ অর্থৰ অনুসন্ধান কৰে। তেওঁ আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে যে ভাৰতীয় দর্শনত প্ৰামান্য সম্পৰ্কীয় তিনি প্ৰকাৰৰ মত পোৱা যায় আৰু এই মতসমূহ আগবঢ়াইছিল ন্যায়, বৌদ্ধ আৰু অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনে। ন্যায় সকলে আগবঢ়োৱা প্ৰথমটো মত অনুসৰি প্ৰামান্যৰ অর্থ হ'ল যথার্থ (Jatharthya) অথবা বিষয়ৰ নিচিনা সত্তাৰ ধর্ম (Property of being like the object)। দ্বিতীয় মতটো বৌদ্ধ দর্শনে আগবঢ়াইছে আৰু বৌদ্ধ সকলৰ মতে সত্যতা হ'ল সফল প্ৰায়োগিক প্ৰতিক্ৰিয়া সৃষ্টি কৰিব পৰা ধর্ম। অদ্বৈত বেদান্ত দার্শনিক সকলে তৃতীয় মত আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকে ন্যায় আৰু বৌদ্ধ মত প্ৰত্যাখান কৰি কৈছে যে সত্যতাৰ কোনো সার্বজনীন সদর্থক আদর্শ প্ৰমান নাই। আমি কেৱল

নঞৰ্থক ভাৱে সত্যৰ সংজ্ঞা দিব পাৰো। এটা জ্ঞান কেৱল তেতিয়াহে সত্য হ'ব যেতিয়া এই জ্ঞান কোনো পৰৱৰ্ত্তী অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা বিৰুদ্ধ নহয়।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) দুই

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (গ) দিগ্‌নাগ

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহান্তিৰ মতে, ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ দৃষ্টিকোনৰ পৰা আপ্ত বাক্য অথবা নিৰ্ভৰযোগ্য ব্যক্তিৰ বিবৃত্তি শ্ৰৱন কৰাৰ পিছত আন এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁ শ্ৰৱন কৰাটো প্ৰকৃত সত্য বুলি দাবী কৰিবলৈ হ'লে তিনিটা চৰ্ত পূৰণ কৰিব লাগিব। এই চৰ্ত কেইটা হ'ল —

উচ্চাৰন কৰ্তাৰ চৰ্ত (Utterer Conditions)

ভাষাগত চৰ্ত (Linguistic Conditions) আৰু

বোধগম্যতাৰ চৰ্ত (Understanding Conditions)

শব্দ উচ্চাৰন কৰ্তাৰ চৰ্তসমূহ হ'ল —

- বক্তা অথবা উচ্চাৰন কৰ্তাই উচ্চাৰন অথবা বিবৃত্তি প্ৰকাশ কৰাৰ সময়ত শ্ৰৱন কৰ্তা উপস্থিত থাকিব লাগিব।
- বক্তাৰ বৌদ্ধিক সামৰ্থ্যতা থাকিব লাগিব। অৰ্থাৎ তেওঁ কি উচ্চাৰন কৰে — সেই কথা নিজে সম্পূৰ্ণ জনাটো প্ৰয়োজন। বক্তাৰ নৈতিক যোগ্যতা থাকিব লাগিব; তেওঁ সৰল আৰু কৃতজ্ঞ হ'ব লাগিব। শব্দৰ ভাষাগত চৰ্তসমূহ হ'ল —
- সান্নিধ্য (Contignity) ঃ- শব্দৰ উচ্চাৰনৰ মাজত সান্নিধ্য থাকিব লাগিব। অৰ্থাৎ উচ্চাৰিত শব্দবোৰ নিকট অস্থায়ী অনুক্ৰমত ইটোৱে সিটোক অনুসৰন কৰিব লাগিব।
- বাক্য বিন্যাসযুক্ত অভিপ্ৰায় (Syntactic intention) ঃ- এটা শব্দৰ উচ্চাৰনক উপযুক্ত বাক্য বিন্যাস সংক্ৰান্তীয় শ্ৰেণীৰ আন এটা শব্দই অনুসৰন কৰিব লাগিব যাতে দুয়োটা শব্দই একে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।
- শব্দাৰ্থিক উপযুক্ততা (Semantic Appropriateness) ঃ- পশ্চাদ্বৰ্ত্তী শব্দবোৰ কেৱল বাক্য বিন্যাসৰ দিশৰ পৰা উপযুক্ত হ'লেই নহ'ব, এইবোৰ শব্দাৰ্থিক ভাৱেও উপযুক্ত হ'ব লাগিব।

শব্দ বোধগম্যতাৰ চৰ্তসমূহ এনেধৰনৰ —

- শ্ৰৱন কৰ্তাজনে উপযুক্ত শব্দবোৰৰ অৰ্থবোৰ বুজি পাব লাগিব। অৰ্থাৎ উচ্চাৰিত শব্দবোৰ শ্ৰৱন কৰ্তাজনৰ বোধগম্য হ'ব লাগিব।
- শ্ৰৱন কৰ্তাই বাক্য বিন্যাস সংক্ৰান্তীয় আৰু উপযুক্ততাক স্বীকাৰ চিনাক্ত (Recognize) কৰিব লাগিব।

- তেওঁ প্ৰয়োজন অনুসৰি বক্তাৰ অভিপ্ৰায় চিনাক্ত কৰি এটা বাক্যৰ দ্বি অৰ্থকতা অথবা অস্পষ্টতা অৰ্থপূৰ্ণ আৰু স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব লাগিব।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সত্য

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভ্ৰান্তি সম্পৰ্কীয় ভাৰতীয় মতবাদসমূহ আলোচনা কৰি মহান্তিয়ে ভ্ৰান্তিক জড়বাদী, ভাৱবাদী আৰু বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীসমূহ "ৰজ্জুতে সৰ্পভ্ৰম" ৰ ৰূপত সংক্ষিপ্তভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে। মহান্তিৰ মতে এই মতবাদসমূহে তিনিটা আদৰ্শ গ্ৰহন কৰিব লাগিব। প্ৰথমতে, প্ৰত্যেকটো মতবাদে এটা কথাত গুৰুত্ব দিব লাগিব যে সাপৰ মিথ্যা প্ৰত্যক্ষ আৰু সাপৰ সত্য প্ৰত্যক্ষ আৰম্ভনিতে সমতুল্য। দ্বিতীয়তে, মতবাদটোৱে ভ্ৰান্তিৰ সংশোধনৰ বিষয়টো গুৰুত্ব সহকাৰে গ্ৰহন কৰিব লাগিব যাৰ সৈতে মিথ্যা প্ৰত্যক্ষ প্ৰথম অৱস্থাত মিথ্যা বুলি স্বীকৃত হয়। তৃতীয়তে, মতবাদটোৱে ভ্ৰান্তি উদ্ভৱ হোৱা, প্ৰকাশিত হোৱা,ৰূপান্তৰ হোৱা, প্ৰত্যাখিত হোৱা, কিন্তু পুনৰ স্মৰন কৰা আৰু আশ্চৰ্যচকিত হোৱা আদি সমগ্ৰ অভিজ্ঞতাৰ এক প্ৰতিফলিত ব্যাখ্যা অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব লাগিব। মহান্তিয়ে এই সমগ্ৰ দিশ যিকোনো এটা মতবাদে বিবেচনা কৰি চাইছেনে নাই — সেইটো অনুসন্ধান কৰিছে।

ভ্ৰান্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদসমূহ হ'ল —

(১) প্ৰত্যক্ষ কৰা ভ্ৰমাত্মক সাপটো প্ৰকৃতাৰ্থত অস্তিত্ব বিহীন। এই মতবাদক অসতখ্যাতিবাদ বোলা হয় আৰু চাৰ্বাকসকলে এই মতবাদটো সমৰ্থন কৰিছে। এই মতবাদত মহান্তিয়ে লক্ষ্য কৰিছে যে 'গোলাকাৰ বৰ্গক্ষেত্ৰ'ৰ দৰে এটা অস্তিত্ববিহীন বিষয়ক প্ৰত্যক্ষভাৱে উপলব্ধি কৰিব পৰাকৈ উপস্থাপন কৰিব নোৱাৰি। ভ্ৰান্তিৰ সংশোধনী প্ৰক্ৰিয়াই বিষয়বস্তুৰ অনস্তিত্বৰ প্ৰমান দিব নোৱাৰে; ই কেৱল বিষয়বস্তুটো সত্য নহয় বুলি স্বীকাৰ কৰিব পাৰে।

(২) এইটো প্ৰকৃততে এটা মানসিক অৱস্থা যিটো মানসিক প্ৰতিচ্ছবিৰূপে সাপৰ বাহিৰত প্ৰক্ষেপ কৰা হয়। বৌদ্ধ যোগাচাৰ সকলে সমৰ্থন কৰা এই মতবাদক আত্মখ্যাতিবাদ বোলা হয়। এই মতবাদ সম্পৰ্কত মহান্তিয়ে কৈছে যে এটা মানসিক সত্তা কিদৰে বাহিৰত প্ৰত্যক্ষ কৰা হয় — এই সম্পৰ্কে ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন আছে আৰু কোনোবাই "এইটো কোনো প্ৰকাৰে প্ৰক্ষেপ কৰা হৈছে" বুলি কোৱাটোৱে দুৰ্বোধ্যতা দূৰ কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ উপৰিও ভ্ৰান্তিৰ সংশোধনে মানসিক অস্তিত্ব হিচাপে বিষয়বস্তুৰ স্থিতি প্ৰমান কৰিব নোৱাৰে।

(৩) যিটো স্ব প্ৰত্যক্ষিত সেইটো সত্য আৰু অংশক সমগ্ৰ বুলি ভুল কৰিলে ভ্ৰান্তিৰ উদয় হ'ব পাৰে। এই মতবাদটোক সংখ্যাতিবাদ বোলা হয়। ৰামানুজৰ বিশিষ্টা দ্বৈতবাদে এই মতবাদ সমৰ্থন কৰে। সংখ্যাতিবাদ অনুসৰি সৎবস্তুৱেই জ্ঞানৰ বিষয় হ'ব পাৰে; জ্ঞানৰ

বিষয় মন নিৰপেক্ষ মহান্তিৰ মতে এই মতবাদটোৱে ভ্ৰান্তিৰ প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে।

(৪) অনুমান কৰি লোৱা ভ্ৰমাত্মক জ্ঞান/প্ৰজ্ঞা দুটা পৃথক জ্ঞানৰ দ্বাৰা গঠিত। এটা হ'ল প্ৰত্যক্ষ আৰু আনটো হ'ল স্মৃতি। এই মতবাদ অনুসৰি প্ৰত্যেক জ্ঞানেই সত্য আৰু ভ্ৰান্তিৰ ক্ষেত্ৰতো যথাৰ্থতে কোনো অসত্যতা নাথকে। কিন্তু স্মৃতিৰ ভুলৰ বাবে প্ৰত্যক্ষিত বস্তু আৰু স্মৰন কৰা বস্তুৰ মাজৰ পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা নহয়। ফলত আমাৰ জ্ঞান দোষযুক্ত হয়। ই নঞাৰ্থক মানসিক অৱস্থা আৰু ভ্ৰান্তিৰ সমতুল্য নহয়। প্ৰভাকৰ মীমাংসক সকলে সমৰ্থন কৰা এই মতবাদক অখ্যাতিবাদ বোলা হয়। মহান্তিৰ মতে এই মতবাদৰ দোষ নথকা নহয়। কাৰণ এই মতবাদে "এজন ব্যক্তিয়ে কিয় আৰু কেনেকৈ প্ৰত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰূপন কৰাত বিফল হয়" — সেই সম্পৰ্কে সঠিক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব নোৱাৰে।

(৫) এই মতবাদত দুটা পৃথক আৰু অস্তিত্বশীল বস্তুক একেটা উক্তিতে উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত ভ্ৰান্তিৰ উদয় হয়। ইয়াত স্মৃতিৰ বিষয়টোক প্ৰত্যক্ষৰ বিষয়ৰূপে গণ্য কৰা হয়। 'ৰজজুত সর্প ভ্ৰম'ৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যক্ষিত ৰচীডালক অস্তিত্বশীল সাপ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰ হয়। কুমাৰিল মীমাংসা শাখাই প্ৰৱৰ্তন কৰা এই মতবাদটোক বিপৰীত খ্যাতিবাদ বোলা হয়। এই মতবাদ সম্পৰ্কে মহান্তিয়ে কৈছে যে কিদৰে এটা প্ৰত্যক্ষৰ সহায়ত এটা স্মৃতি প্ৰতিৰূপ চিনাক্ত কৰিব পাৰি — সেই সম্পৰ্কে এই মতবাদটোৱে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে।

(৬) ভ্ৰমত প্ৰত্যক্ষ কৰা সাপটো প্ৰকৃত সাপেই ইয়াত বিষয়বস্তুত কোনো ভুল নাই। বিষয়বস্তু সকলো সময়তে সত্য। বিষয়বস্তুৰ পূৰ্ব প্ৰত্যক্ষৰ স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে অসাধাৰন কাৰনিক প্ৰক্ৰিয়াৰ স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে অসাধাৰন কাৰনিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সহায়ত প্ৰত্যক্ষকৰ্তাৰ সন্মুখত সেই বিষয়বস্তুটো উপস্থাপিত হয়। প্ৰত্যক্ষিত বিষয়ত নথকা গুণ বা বৈশিষ্ট্য আৰোপ কৰিলেই ভ্ৰমৰ উৎপত্তি হয়। 'ৰজ্জুত সর্প ভ্ৰম'ৰ ক্ষেত্ৰত স্মৃতিৰ মাধ্যমেৰে চকু ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত আন এটা বস্তুৰ সংযোগ হয় নৈয়ায়িক সকলে গ্ৰহন কৰা এই মতবাদটোৰ নাম অন্যথা খ্যাতিবাদ। এই মতবাদ সম্পৰ্কে মহান্তিয়ে মত প্ৰকাশ কৰি কয় যে কিদৰে প্ৰত্যক্ষ কৰ্তাৰ সন্মুখত উপস্থাপিত নোহোৱা এটা সর্প প্ৰত্যক্ষ কৰা হয় — এই সম্পৰ্কে মতবাদটোৱে বিশ্বাসযোগ্য ব্যাখ্যা প্ৰদান কৰিব লাগিব। ইয়াৰ উপৰিও অলৌকিক প্ৰত্যক্ষৰ আনুমানিক/কল্পিত কৌশলৰো এক বিশ্বাসযোগ্য ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন হয়।

(৭) অসত্য প্ৰত্যক্ষ সত্য প্ৰত্যক্ষৰ দৰে একত্ৰিত জ্ঞান। কেৱল ইয়াৰ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু (সাপ) উপস্থিতো নহয় কাৰণ ই ৰচী জ্ঞানৰ দ্বাৰা নিষেধিত/ বাধিত হয়, আৰু ই অনুপস্থিতো নহয় কাৰণ ই প্ৰত্যক্ষৰ আগত উপস্থাপিত হয়। সেইবাবে ইয়াক অনিৰ্বচনীয় বুলি কোৱা হয়। অর্থাৎ ই সতো নহয়, অসতো নহয়। ৰচীত সর্পভ্ৰম হোৱা সময়ত অনিৰ্বচনীয়

সাপৰ প্ৰকাশ হয়। এই মতবাদক অনিৰ্বচনীয়, খ্যাতিবাদ বোলা হয়। শংকৰাচাৰ্যৰ অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনে এই মতবাদ প্ৰৱৰ্তন কৰে। অনিৰ্বচনীয় খ্যাতিবাদ সম্পৰ্কত মহান্তিয়ে কয় যে অদ্বৈত বেদান্ত মতবাদে ভ্ৰম সম্পৰ্কীয় পৰিস্থিতিৰ সকলো দিশ বিচাৰ কৰি চায় বুলি দাবী কৰে; কিন্তু এই মতবাদে এটা নতুন সত্তামূলক গুন আৱিষ্কাৰ কৰিছে আৰু সেইটো হ'ল অস্তিত্ব অথবা অনস্তিত্ব হিচাপে 'অনিৰ্বচনীয়' যাক 'মিথ্যা' অসত্য' বুলিও অভিহিত কৰিব পাৰি। মিথ্যা/মিছা/অসত্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিব পাৰি — এটা বিষয় অসত্য/ মিথ্যা বুলি প্ৰতিপন্ন হ'ব যদিহে প্ৰত্যক্ষিত হোৱা সেই সমতাৰ পথতে ইয়াক অস্বীকাৰ কৰা হয়/ই বাধিত হয়।

১৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ বিস্তৃত পৰীক্ষন মূলক অনুসন্ধান কৰা মহান্তিৰ গ্ৰন্থখনৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ উপনিষদত জ্ঞান (Knowledge) অথবা প্ৰজ্ঞা (Cognition) ৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা সংস্কৃত শব্দবোৰ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মহান্তিৰ মতে চেতনাৰ সত্তামূলক প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় মত কেই প্ৰকাৰৰ?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ প্ৰমাৰ অৰ্থ যথাৰ্থঅযথাৰ্থ জ্ঞান। (শুদ্ধ উত্তৰ যদি বাছি উলিওৱা)

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত কেই প্ৰকাৰৰ প্ৰমান স্বীকাৰ কৰা হয়?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ জ্ঞানৰ ওপৰত মহান্তিৰ মন্তব্য কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ মহান্তিৰ মতে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত প্ৰামান্যৰ সংজ্ঞা কেনেকৈ দিয়া হয়?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মহান্তিৰ মতে ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাও প্ৰত্যক্ষৰ সংজ্ঞা কিদৰে দিয়া হয়?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ মহান্তিৰ মতে ভ্ৰম সম্পৰ্কীয় তত্ত্বসমূহে বিবেচনা কৰিবলগীয়া আদৰ্শসমূহ কি কি?

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাৰ বিষয়ে মহান্তিৰ মত আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ভাৰতীয় ভ্ৰমতত্ত্বৰ ওপৰত মহান্তিৰ পৰ্যবেক্ষনসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

****

REFERENCES:

1. Tilak, B.G. (Volume I) (1935). *Úrîmad Bhagawadgîtârahasya*. Poona: M/S Tilak Bros.
2. Tilak, B.G. (Volume II) (1935). *Úrîmad Bhagawadgîtârahasya*. Poona: M/S Tilak Bros.
3. Saroja, G.V. (1985). *Tilak and SaAkara on the Gîtâ*, New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd.
4. Kalita, H. C. (201). *Gîtâ: A Synthesis Yoga*, Guwahati: EBH Publishers.
5. Tagore, R.N.(1917). Personality, London,Mamillan&Co.
6. Tagore, R.N.(1949). The Religion of Man, London, George Allen and Unwin.
7. Tagore, R.N. (1950). Creative Unity, London,Mamillan&Co. (Indian edition).
8. Tagore, R.N. (1947). Sadhana, London,Mamillan&Co.
9. Tagore, R.N. (1961). Towards Universal Man, Bombay,Asia Publishing House.
10. Lal, Basant Kumar. (1999). Contemporary Indian Philosophy, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers,
11. Swami Vivekananda. (1947). *Complete works of Swami Vivekananda*. Advaita Ashrama
12. Radhakrishnan. S.(1997). *The Principal Upanisads*. New Delhi: Harper Collins Publishers India Pvt. Ltd.
13. Lal, K. Basant. (1990). *Contemporary Indian Philosophy*. Motilal Benarsi Dass
14. Raju, P.T. (1995). *The Concept of Man*. Collins
15. Royce, Josiah. (1900) *The World and the Individual*. New Work: Mac Millan Co.
16. Barua, M. (2002). *Religion and Gandhian Philosophy.* Akansha Publishing House.

17. Gupta, R. K. (2011). *A Gandhi Note book.* Apple Book.
18. Lal, B. K. (1973). *Contemporary Indian Philosophy.* Motilal Banarsidas Publishers.
19. Mishra, A. D. (2010). *Mahatma Gandhi on Ethics.* Concept Publishing Company Pvt. Ltd.
20. Parel, A. J. (2006). *Gandhi's Philosophy and the Quest for Hamony.* Cambridge University Press.
21. Lal, B.K. *Contemporary Indian Philosophy*. Motilal Benarsidass Publishers. 1973
22. Sharma, Anand (ed.) *Gandhian Way*. Academic foundation. 2007
23. Verma, B.R. & Bakshi, S.R. (ed.) *Gandhian Satyagraha and His Techniques*. (1920-1928). Commonwealth Publications. 2005
24. Chakravarty, Meera. *Essays on Philosophy and Culture*. New Bharatiya Book Corporation.2009
25. Lal, Basanta Kumar. 1973. Contemporary Indian Philisophy, Motilal Banarasidas Publication, Delhi.
26. Kumar Ravindra, India and Mahatma Gandhi, Kaplaz Publication, New Delhi.
27. Dutta, Mishra Anil (edt). Gandhian approach to Contemporary Problems. Mittal Publication, New Delhi.
28. Lokonathat, V. A History of Economic thought, S. Chand and Company Ltd. New Delhi.
29. Aurobindo, Sri (1949). *The Human Cycle*, Pondichery
30. Aurobindo, Sri (1953) *Foundation of Indian Culture*, The Sri Aurobindo Library, New York,
31. Choudhury, Haridas.,(1960) (ed) The Integral Philosophy of Sri Aurobindo, George Allen and Unwin Ltd, London
32. Das, Adhar Chandra.(1934). *Sri Aurobindo and the Future of Mankind*, Calcutta University
33. Das, Jutika (2010) *Karl Jaspers and Neo-Advaitism*, Anwesha Publication, Panbazar. Assam

34. Dutta, D. M. (1972) *The chief Currents of Contemporary Philosophy* (Of Europe, America, India and Japan)
35. Lal, B.K. (1973) *Contemporary Indian Philosophy*, Motilal Banarasidass Delhi,
36. Langlay. G.H. (1949) *Sri Aurobindo, Indian Poet, Philosopher and Mystic*, David Marlow Ltd
37. Naravane, V.S. (1964) *Modern Indian Thought—A Philosophical Survey*, Asia Publishing House, Bombay
38. Purani, A.B. (1966) *Sri Aurobindo, Some Aspects of his Vision*. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay
39. Reddy, V. Madhusudan. (1973) *SRI AUROBINDO—AN INTERPRETATION*, Ed. by V.C. Joshi, Vikash Publishing House Pvt. Ltd Delhi
40. Aurobindo, Sri (1949). *The Human Cycle*, Pondichery
41. Aurobindo, Sri (1953) *Foundation of Indian Culture*, The Sri Aurobindo Library, New York,
42. Choudhury, Haridas.,(1960) (ed) The Integral Philosophy of Sri Aurobindo, George Allen and Unwin Ltd, London
43. Das, Adhar Chandra.(1934). *Sri Aurobindo and the Future of Mankind*, Calcutta University
44. Das, Jutika (2010) *Karl Jaspers and Neo-Advaitism*, Anwesha Publication, Panbazar. Assam
45. Dutta, D. M. (1972) *The chief Currents of Contemporary Philosophy* (Of Europe, America, India and Japan)
46. Lal, B.K. (1973) *Contemporary Indian Philosophy*, Motilal Banarasidass Delhi,
47. Langlay. G.H. (1949) *Sri Aurobindo, Indian Poet, Philosopher and Mystic*, David Marlow Ltd
48. Naravane, V.S. (1964) *Modern Indian Thought—A Philosophical Survey*, Asia Publishing House, Bombay

49. Purani, A.B. (1966) *Sri Aurobindo, Some Aspects of his Vision*. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay
50. Reddy, V. Madhusudan. (1973) *SRI AUROBINDO—AN INTERPRETATION*, Ed. by V.C. Joshi, Vikash Publishing House Pvt. Ltd Delhi
51. Bhattacharyya, K.C., 1982, *'The Concept of Philosophy' in Contemporary Indian Philosophy,* ed. Radhakrishnan and J.H. Muirhead, S. Chand and Company ltd., New Delhi.
52. Datta, D.M, 1970, The Chief Currents of Contemporary Philosophy, Calcutta University Press, Calcutta.
53. Lal, B.K.,1973, Contemporary Indian Philosophy, Motilal Banarsidass Publishers Private limited, New Delhi.
54. Mahadevan, T.M.P & Saroja, G.V. 1981, *Contemporary Indian Philosophy*, Sterling Publishers Private Ltd, New Delhi.
55. Radhakrishnan,S. (1980). *An Idealist view of Life*. Unwin Paperbacks, London 1980.
56. Radhakrishnan,S. (1920).*The Reign of Religion in Contemporary Philosophy*, S. Radhakrishnan , Macmillan, London.
57. P.A.Schillp (ed) 1952The *Philosophy of Sarvepalli Radhakrishnan,* Tudor Publishing Company New York.
58. Bradley, F.H. (1969). *Appearance and Reality*, F.H.Bradley, Oxford University Press, London
59. Bosanquet, B. (1927).*The Principle of Individuality and Value*. Macmillan and Co. Ltd.., London
60. Royace, J. (1959).*The World and the Individual* (First Series) Dover Publications, New York
61. Radhakrishnan, S. & Muirhead (Ed.) J. (1952).*Contemporary Indian Philosophy*. George Allen and Unwin Ltd, London 1952.
62. Radhakrishnan, S.(1989). *Indian Philosophy (Vol II)* Centenary Edition, Second Impression, Oxford University Press, Delhi 1989.
63. Radhakrishnan, S., An Idealist View of Life, Unwin Paperbacks, London,1980

64. Arapura, J.G., Radhakrishnan and Integral Experience, Asia Publishing House, New York,
65. Radhakrishnan, S., Indian philosophy, Vol-1 & Vol-2, George Allen & Unwin Ltd, London, Humanities Press, Inc. New York, 1977
66. Radhakrishnan, S., Recovery of Faith, Harper Collins Publishers, India, 1994
67. Radhakrishnan, S., and Muirhead, J.H., Contemporary Indian Philosophy, S. Chand. & Co. Ltd., New York, 1982
68. Datta, D.M.,The Chief Currents of Contemporary Philosophy, The University of Calcutta, 1961
69. Pandyan, David. *Dr. B.R. Ambedkar And the Dynamics of Neo-Buddhism*. Gyan Publishing House. 2009
70. Rodrigues, Valerian.(ed.) *The Essential Writings of B.R. Ambedkar*. Oxford University Press 2002
71. Naik, C.D. *Thoughts and Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar*. Sarup &Sons. New Delhi- 2003
72. Naik. C.D. Ambedkars Perspective on Buddhism and Other Religions. Kalpaz Publications. New Delhi. 2009
73. Krishnamurti, J., 2010, *Freedom from the Known*, Krishnamurti Foundation India
74. Krishnamurti, J., 2004, *On Freedom*, Krishnamurti Foundation India
75. Krishnamurti, J., 2002, *On Self-Knolwedge*, Krishnamurti Foundation India
76. Krishnamurti, J., 2009, *Education and Significance of Life*, Krishnamurti Foundation India
77. Shakuntala, 2010, *Essays on Philosophy of Jiddu Krishnamurti*, Aalibbat Publication, Print 2015
78. Bhusharr, N. Garfield, J.L. Raveh, D. (Editors),(2011)*Contrary Thinking: Selected Essays of Daya Krishna.* Oxford University Press
79. Krishna, D (2006) *Indian Philosophy: a counter perspective*. S.S, Publication, Delhi (2006)

80. Krishna, D (2002) *Developments in Indian philosophy from Eighteenth century onwards: Classical and Western,* PHIPC-Centre for studies for civilisation
81. Krishna, D (2001) *New Perspective of Indian Philosophy*. Rawat Publication, New Delhi
82. Krishna, D, Lath, H., Krishna, F.E. (2000) *Bhakti, a contemporary discussion: philosophical explorations in the Indian Bhakti tradition*. M.M. Publisher Ltd.
83. Krishna, D (1997) *Prolegomena to Any Future: Historiography of Cultures & Civilizations*. PHIPC-Centre for studies for civilisation
84. Krishna, D. (1996) *The Problematic and Conceptual Structure of Classical Indian Thought About Man, Society and Polity*. Oxford University Press
85. Krishna, D (1989) *The Art of the Conceptual: Explorations in a Conceptual Maze Over Three Decades*. ICPR, New Delhi
86. Krishna, D (1955) *The Nature of Philosophy*. Delhi University
87. Mohanty, J.N. (1992). *Reason and Tradition in Indian Thought*. Clarendon Press, Oxford.
88. Mohanty, J.N. (2000).*Classical Indian Philosophy*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford.